सुशासनाच्या युगातील लोकप्रशासनाचे बदलणारे स्वरूप

डॉ. वंदना अरुण सातपुते राज्यशास्त्र विभाग भारती विद्यापीठाचे, डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय, सांगली Email id: vandanasatpute15@gmail.com Cell No: 9960382362

सारांश:

आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सुशासन ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. शासन व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश केवळ धोरणे तयार करणे नसून त्या धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी करून नागरिकांचे जीवनमान सुधारण्याचा असतो. प्रशासनाने पारदर्शक, उत्तरदायी आणि कार्यक्षम पद्धतीने काम केल्यासच लोकशाही व्यवस्थेवर नागरिकांचा विश्वास वाढतो. या पार्श्वभूमीवर सुशासन ही संकल्पना विकसित झाली आहे.

सुशासन म्हणजे अशी प्रशासन व्यवस्था ज्यामध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, लोकसहभाग, कायद्याचे राज्य आणि कार्यक्षमता या तत्त्वांचा समावेश असतो. आधुनिक काळात माहिती-तंत्रज्ञानाचा विकास, जागतिकीकरण आणि नागरिकांच्या वाढत्या अपेक्षा यामुळे प्रशासनाच्या कार्यपद्धतीत मोठे बदल झाले आहेत. पूर्वीचे प्रशासन अधिक केंद्रीकृत आणि नियमांवर आधारित होते. त्यामध्ये नागरिकांचा सहभाग मर्यादित होता. परंतु आज प्रशासन अधिक लोकाभिमुख आणि विकासाभिमुख बनले आहे. माहितीचा अधिकार कायदा, ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल सेवा, विकेंद्रीकरण आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी यांसारख्या उपक्रमांमुळे लोकप्रशासनाचे स्वरूप बदलत आहे. प्रशासनात पारदर्शकता वाढली असून नागरिकांना शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळत आहे.

या संशोधनात्मक निबंधामध्ये सुशासनाची संकल्पना, लोकप्रशासनाचे पारंपरिक स्वरूप, सुशासनाच्या युगात झालेल्या बदलांचा अभ्यास आणि प्रशासनासमोरील आव्हाने यांचे सविस्तर विश्लेषण करण्यात आले आहे. सुशासनामुळे लोकप्रशासन अधिक कार्यक्षम आणि नागरिकाभिमुख बनत आहे परंतु भ्रष्टाचार, लालफितशाही आणि तांत्रिक मर्यादा यांसारख्या समस्यांवर मात करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना:

लोकप्रशासन ही आधुनिक राज्यव्यवस्थेची एक महत्त्वाची शाखा आहे. राज्याने ठरवलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करून समाजाचा विकास घडवून आणणे हे लोकप्रशासनाचे मुख्य कार्य असते. प्रशासन हे शासन आणि नागरिक यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करते. त्यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक असते. परंपरागत काळात लोकप्रशासनाचे स्वरूप प्रामुख्याने नोकरशाही पद्धतीवर आधारित होते. या पद्धतीमध्ये कठोर नियम, पदसोपान व्यवस्था आणि केंद्रीकृत नियंत्रण यांना महत्त्व दिले जात असे. प्रशासनातील अधिकारी नियमांनुसार काम करत असत आणि निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग फार कमी असे. या पद्धतीमुळे प्रशासनात शिस्त आणि स्थैर्य होते; परंतु नागरिकांच्या अपेक्षांनुसार सेवा देण्यात अनेक अडचणी निर्माण होत असत.

२०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण आणि माहिती-तंत्रज्ञानाचा विकास यामुळे शासन व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्याची गरज निर्माण झाली. नागरिकांना अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख प्रशासनाची अपेक्षा निर्माण झाली. या परिस्थितीत सुशासनाची संकल्पना महत्त्वाची ठरली. सुशासनाच्या तत्त्वांमध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, लोकसहभाग, कार्यक्षमता आणि कायद्याचे राज्य यांचा समावेश होतो. या तत्त्वांच्या आधारे प्रशासन अधिक प्रभावी आणि लोकाभिमुख बनवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. आजच्या काळात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून नागरिकांना विविध सेवा ऑनलाइन उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. त्यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढली आहे. या सर्व बदलांमुळे लोकप्रशासनाचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बदलले आहे. आधुनिक प्रशासन नागरिकांच्या गरजा आणि अपेक्षा लक्षात घेऊन कार्य करत आहे. त्यामुळे सुशासनाच्या युगातील लोकप्रशासनाचे बदलणारे स्वरूप अभ्यासणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

संशोधनासाठी उद्दिष्टे निश्चित करणे अत्यंत आवश्यक असते. या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे आहेत.

१.सुशासनाची संकल्पना स्पष्ट करणे.

२.लोकप्रशासनाच्या पारंपरिक स्वरूपाचा अभ्यास करणे.

३.सुशासनाच्या युगात लोकप्रशासनात झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.

४.लोकप्रशासनातील आधुनिक प्रवाह समजून घेणे.

५. प्रशासन अधिक प्रभावी आणि लोकाभिमुख करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

गृहीतके:

संशोधनातील प्रमुख गृहीतके पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. सुशासनाच्या तत्त्वांमुळे लोकप्रशासन अधिक पारदर्शक झाले आहे.
२. माहिती-तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढली आहे.
३. विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका महत्त्वाची आहे.
४. लोकसहभागामुळे प्रशासन अधिकाधिक लोकाभिमुख झाले आहे.

लोकप्रशासनाची संकल्पना:

लोकप्रशासन ही राज्यशास्त्रातील एक महत्त्वाची शाखा आहे. शासनाच्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे आणि सार्वजनिक सेवा प्रदान करणे हे लोकप्रशासनाचे मुख्य कार्य असते. समाजाच्या विकासासाठी प्रशासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. लोकप्रशासनामध्ये विविध शासकीय विभाग, अधिकारी आणि कर्मचारी यांचा समावेश होतो. प्रशासनाच्या माध्यमातून सरकार नागरिकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विविध योजना आणि कार्यक्रम राबवते. शासनाच्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे, सार्वजनिक सेवा प्रदान करणे, विकास योजना राबवणे, कायद्यांची अंमलबजावणी करणे, प्रशासनातील समन्वय राखणे इत्यादी कार्ये लोकप्रशासनाला करावी लागतात.

पारंपरिक लोकप्रशासनाचे स्वरूप:

पारंपरिक लोकप्रशासन मुख्यतः नोकरशाही पद्धतीवर आधारित होते. या पद्धतीमध्ये कठोर नियम, पदसोपान व्यवस्था आणि केंद्रीकृत नियंत्रण यांना महत्त्व दिले जात होते. प्रशासनातील अधिकारी निश्चित नियमांनुसार काम करत असत. पारंपरिक लोकप्रशासनाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. पदसोपान व्यवस्था- प्रशासनामध्ये उच्च ते निम्न अशा पदांची स्पष्ट श्रेणी असते. प्रत्येक अधिकारी आपल्या वरिष्ठांच्या आदेशानुसार कार्य करतो.
२. नियमांवर आधारित कार्यपद्धती- प्रशासनातील सर्व निर्णय आणि कार्य निश्चित नियमांच्या आधारे घेतले जातात.
३. केंद्रीकृत नियंत्रण-निर्णय प्रक्रिया मुख्यतः केंद्र सरकार किंवा उच्च अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली असते.
४. नागरिकांचा मर्यादित सहभाग- पारंपरिक प्रशासनामध्ये नागरिकांचा सहभाग फार कमी असतो.
५. लालफितशाही- अनेक कागदपत्रे आणि प्रक्रियांमुळे कामे पूर्ण होण्यास जास्त वेळ लागतो.

पारंपरिक प्रशासनामध्ये शिस्त आणि नियंत्रण असले तरी ते अनेकदा नागरिकांच्या गरजांपासून दूर राहते. त्यामुळे प्रशासनात सुधारणा करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली.

सुशासनाची संकल्पना:

आधुनिक प्रशासनामध्ये "सुशासन" ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. सुशासन म्हणजे अशी शासन व्यवस्था ज्यामध्ये प्रशासन पारदर्शक, उत्तरदायी, कार्यक्षम आणि लोकाभिमुख असते. शासनाने नागरिकांच्या गरजा आणि अपेक्षा लक्षात घेऊन काम करणे ही सुशासनाची मुख्य कल्पना आहे. सुशासनाची संकल्पना १९९० नंतर अधिक प्रचलित झाली. जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण आणि माहिती-तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे प्रशासनात सुधारणा करण्याची गरज निर्माण झाली. नागरिकांना शासनाच्या कार्यप्रणालीबद्दल माहिती मिळावी आणि प्रशासन अधिक उत्तरदायी असावे यासाठी सुशासनावर भर देण्यात आला. सुशासनामध्ये नागरिकांना शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी दिली जाते. प्रशासनाची कार्यपद्धती पारदर्शक ठेवली जाते आणि भ्रष्टाचाराला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे प्रशासन अधिक प्रभावी आणि विश्वासार्ह बनते.

सुशासनाची तत्त्वे:

सुशासनाची काही महत्त्वाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. पारदर्शकता- प्रशासनातील निर्णय प्रक्रिया स्पष्ट आणि खुली असावी. नागरिकांना शासनाच्या धोरणांबद्दल आणि निर्णयांबद्दल माहिती मिळण्याचा अधिकार असावा.

२. उत्तरदायित्व- प्रशासनातील अधिकारी आणि संस्था आपल्या कृतींसाठी नागरिकांसमोर जबाबदार असाव्यात.

३. लोकसहभाग- शासनाच्या धोरणांमध्ये आणि विकास प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे.

४. कायद्याचे राज्य- प्रत्येक नागरिकाला कायद्यापुढे समान वागणूक मिळाली पाहिजे.

५. कार्यक्षमता- प्रशासनाने उपलब्ध संसाधनांचा योग्य वापर करून प्रभावीपणे काम करावे.

६. समावेशक विकास- समाजातील सर्व घटकांचा विकास होण्यासाठी शासनाने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

सुशासनाच्या युगातील लोकप्रशासनातील बदल:

सुशासनाच्या संकल्पनेमुळे लोकप्रशासनाच्या स्वरूपात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. आधुनिक प्रशासन अधिक लोकाभिमुख, पारदर्शक आणि परिणामाभिमुख बनले आहे.

१. नागरिककेंद्रित प्रशासन-

पूर्वी प्रशासन शासनकेंद्रित होते. परंतु आधुनिक काळात प्रशासन नागरिकांच्या गरजांवर आधारित बनले आहे. नागरिकांना गुणवत्तापूर्ण सेवा देणे हे प्रशासनाचे प्रमुख उद्दिष्ट बनले आहे.

उदाहरणार्थ, विविध सरकारी सेवा आता ऑनलाइन उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. त्यामुळे नागरिकांना कार्यालयांमध्ये वारंवार जावे लागत नाही.

२. पारदर्शकतेत वाढ-

माहितीचा अधिकार कायद्यामुळे प्रशासनातील पारदर्शकता वाढली आहे. नागरिकांना शासनाच्या निर्णयांबद्दल माहिती मिळण्याचा अधिकार मिळाला आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले आहे.

३. उत्तरदायी प्रशासन-

सुशासनाच्या तत्त्वांमुळे प्रशासन अधिक उत्तरदायी बनले आहे. सरकारी अधिकारी आणि संस्था आपल्या कामासाठी नागरिकांसमोर जबाबदार असतात.

४. विकेंद्रीकरण-

सुशासनाच्या युगात विकेंद्रीकरणाला मोठे महत्त्व दिले जाते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार देण्यात आले आहेत.ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यांसारख्या संस्थांच्या माध्यमातून स्थानिक पातळीवर विकासकामे केली जातात. त्यामुळे नागरिकांना शासन प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते.

५. ई-गव्हर्नन्स-

माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे प्रशासनात मोठे बदल झाले आहेत. ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून अनेक सरकारी सेवा ऑनलाइन उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. उदा. ऑनलाइन अर्ज प्रक्रिया, डिजिटल पेमेंट, ऑनलाइन प्रमाणपत्रे, सरकारी पोर्टल. ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढली आहे आणि वेळेची बचत होते.

६. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी-

आधुनिक प्रशासनामध्ये सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला (PPP) मोठे महत्त्व दिले जाते. विकास प्रकल्पांमध्ये खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून विकासाचा वेग वाढवण्याचा प्रयत्न केला जातो. उदा.रस्ते बांधकाम प्रकल्प,विमानतळ विकास, स्मार्ट सिटी प्रकल्प

७. विकासाभिमुख प्रशासन-

आधुनिक लोकप्रशासनाचा मुख्य उद्देश आर्थिक आणि सामाजिक विकास साध्य करणे हा आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि पायाभूत सुविधा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये विकास करण्यासाठी प्रशासन विविध योजना राबवते.

८. लोकसहभाग वाढ-

सुशासनाच्या युगात लोकसहभागाला मोठे महत्त्व दिले जाते. ग्रामसभा, जनसुनावणी आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यांसारख्या माध्यमांद्वारे नागरिकांना शासन प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते.यामुळे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख बनते.

भारतातील लोकप्रशासनातील सुधारणा:

भारतामध्ये सुशासनाची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध प्रशासकीय सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. लोकप्रशासन अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी आणि कार्यक्षम बनवण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांनी अनेक महत्त्वपूर्ण योजना आणि कायदे लागू केले आहेत.

१. माहितीचा अधिकार कायदा २००५-

माहितीचा अधिकार कायदा हा प्रशासनातील पारदर्शकता वाढवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा कायदा आहे. या कायद्यामुळे नागरिकांना सरकारी कार्यालयांकडून माहिती मिळवण्याचा अधिकार मिळाला आहे. त्यामुळे प्रशासन अधिक खुलं आणि उत्तरदायी बनले आहे.

२. ई-गव्हर्नन्स कार्यक्रम-

भारत सरकारने डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून प्रशासन अधिक कार्यक्षम करण्यासाठी ई-गव्हर्नन्स कार्यक्रम सुरू केला आहे. विविध सरकारी सेवा आता ऑनलाइन उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. उदाहरणार्थ: ऑनलाइन अर्ज प्रक्रिया, डिजिटल प्रमाणपत्रे, ऑनलाइन कर भरणा सरकारी पोर्टल.यामुळे नागरिकांना सेवा मिळवणे अधिक सोपे झाले आहे.

३. डिजिटल इंडिया कार्यक्रम-

डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाचा उद्देश देशात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे हा आहे. या कार्यक्रमामुळे सरकारी सेवा डिजिटल माध्यमातून नागरिकांपर्यंत पोहोचत आहेत.

४. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण-

भारतामध्ये ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यांसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार देण्यात आले आहेत. त्यामुळे स्थानिक पातळीवर विकासकामे अधिक प्रभावीपणे करता येतात.

५. सामाजिक कल्याण योजना-

गरीब आणि दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी सरकारने विविध सामाजिक कल्याण योजना सुरू केल्या आहेत. या योजनांच्या माध्यमातून शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

लोकप्रशासनासमोरील आव्हाने:

सुशासनाची अंमलबजावणी करताना काही समस्या आणि आव्हाने देखील दिसून येतात.

१. भ्रष्टाचार- भ्रष्टाचार ही प्रशासनासमोरील एक मोठी समस्या आहे. भ्रष्टाचारामुळे विकास प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात.

२. लालफितशाही- अनेक प्रशासकीय प्रक्रिया आणि कागदपत्रांमुळे कामे पूर्ण होण्यास जास्त वेळ लागतो.

३. तांत्रिक कौशल्याचा अभाव- ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल सेवांसाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. काही ठिकाणी तांत्रिक कौशल्याचा अभाव दिसून येतो.

४. राजकीय हस्तक्षेप- काही वेळा प्रशासनामध्ये राजकीय हस्तक्षेप होतो. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेवर परिणाम होतो.

५. डिजिटल विभाजन- ग्रामीण आणि शहरी भागामध्ये डिजिटल सुविधांमध्ये फरक असल्यामुळे सर्व नागरिकांना डिजिटल सेवांचा समान लाभ मिळत नाही.

जागतिक दृष्टिकोन:

१. युरोप, अमेरिका, जपानमध्ये सुशासनाचे तत्त्व प्रभावी.
२. भारतातही ई-गव्हर्नन्स, माहितीचा अधिकार कायदा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमुळे प्रगती.
३. जागतिक स्तरावर तुलनात्मक अभ्यास दर्शवतो की पारदर्शकता, लोकसहभाग व डिजिटल सुविधा सुशासनाच्या मुख्य घटक आहेत.

निष्कर्ष:

सुशासनाच्या युगात लोकप्रशासनाच्या स्वरूपात मोठे बदल झाले आहेत. प्रशासन अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख बनले आहे. माहिती-तंत्रज्ञानाचा वापर, ई-गव्हर्नन्स आणि विकेंद्रीकरण यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढली आहे.नागरिकांच्या गरजा आणि अपेक्षा लक्षात घेऊन प्रशासन कार्य करत आहे. त्यामुळे शासन आणि नागरिक यांच्यातील संबंध अधिक मजबूत झाले आहेत. लोकसहभागामुळे प्रशासनातील निर्णय प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनली आहे.

सुशासनाची पूर्ण अंमलबजावणी करण्यासाठी काही अडचणी दूर करणे आवश्यक आहे. भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवणे, प्रशासनातील कार्यक्षमता वाढवणे आणि डिजिटल सुविधांचा विस्तार करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जर प्रशासनाने सुशासनाची तत्त्वे प्रभावीपणे अंमलात आणली तर लोकशाही व्यवस्था अधिक मजबूत होईल आणि समाजाचा सर्वांगीण विकास साध्य होईल.

शिफारशी:

१. प्रशासनात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवावा.
२. भ्रष्टाचारावर कठोर नियंत्रण ठेवावे.
३. सरकारी कर्मचाऱ्यांना नियमित प्रशिक्षण द्यावे.
४. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार द्यावेत.
५. नागरिकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी उपक्रम राबवावेत
६. ग्रामीण भागामध्ये डिजिटल सुविधा उपलब्ध कराव्यात.

संदर्भ सूची:

1. बी. एल. फाडके – 'लोकप्रशासन'
2. Mohit Bhattachary– 'Public Administration'
3. भारत सरकार – माहितीचा अधिकार कायदा २००५
4. एम. लक्ष्मीकांत(अनुवाद- श्रीकांत गोखले) – 'गव्हर्नन्स इन इंडिया'
5. सुभाष भटनागर(अनुवाद – सुहासिनी खेर)- 'ई गव्हर्नमेंट'
6. Kooiman J- 'Modern Governance: New Government – Society Interactions'
7. IGNOU Study Material – Public Administration